

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 304.2 : 316.4.05

О. М. Кочубейник

СОЦІАЛЬНА МЕХАНІКА ВИРОБНИЦТВА АНОМІЇ: ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР

У рамках дискурсивного виміру вивчається соціальна механіка виробництва аномії. Актуальність дослідження обґрунтовується тим, що в суспільстві, яке перебуває у стані воєнного конфлікту, аксіологічні атестації зазнають граничної фрагментації відповідно до дискурсів окремих ідентичностей; унаслідок цього унеможливується функціонування конструктів “солідарність”, “консолидація”, “єдність цілей”, “взаємна довіра”, що створює ризики для існування суспільства загалом. Розглядаються основні положення теорії аномії Р. Мертона, які доповнюються принципами соціального конструкціонізму, а тому механіка виникнення аномії пов’язується із втратою елітами дискурсивного контролю над визначенням соціальності. Описано п’ять фаз виробництва аномії, кінцевим результатом чого стає виникнення інфантильного соціуму. Основою процесу визнається поява нових, нерегламентованих практик, що спрямовують суспільне життя на “адаптацію з пониженням”, тобто нав’язують спільноті спрощено-примітивні соціальні настановлення. Частина цих практик входить у суперечність із фундаментальними цінностями та місією панівного дискурсу, а також запускає процеси групової поляризації. Останні ж спричиняють, по суті, виникнення ерзац-еліт, тобто умовної соціальної групи, що виходить на суспільну арену з іншою місією – задовольнити передусім власні потреби. Домінування ерзац-еліт призводить до послаблення механізмів формального і неформального контролю, нестійкості оцінних критеріїв, хабітуалізації соціальних практик, що суперечать морально-етичним конвенціям, і зрештою – до інфантильного соціуму. Зроблено висновок, що гострі соціальні зміни – це лише передумови, на тлі яких відбувається примітивізація соціальних настановлень особистості та фрагментація аксіологічних атестацій, а тому аномія, яка зазвичай особистісно детермінована, є складнокоригованим станом.

Ключові слова: аксіологічна атестація, відповідальність, привілеї, інфантильний соціум, гегемонія дискурсу, ерзац-еліта.

О. М. Kochubeynyk

SOCIAL MECHANICS OF ANOMIE PRODUCTION: DISCURSIVE DIMENSION

It is studied the social mechanics of the anomie production, which is feasible within the framework of the discursive dimension. The relevance of the study is based on the fact that society under military conflict has the danger of its moral standards destruction. The axiological attestations appear to be extremely fragmented according

to the discourses of separated identities. This state of affairs leads to the impossibility of such constructs functioning as “solidarity”, “consolidation”, “unity of goals”, “mutual trust”. There are considered the main provisions of the theory of anomie by R. Merton. However, this theory is supplemented by the provisions of social constructionism, and the mechanics of the anomie emergence relates to the loss of discursive control by elites. It is described the five phases of social production of anomie which ultimately lead to the emergence of infantile society. The basis of the process is the emergence of new unregulated practices that direct social life to an “adaptation with a decline”, that is, to a simplified-primitive social attitudes. Some of these practices are conflicted with fundamental values and a mission of dominant discourse. At the same time these practices work as triggers of group polarization processes, what essentially leads to the emergence of ersatz-elites. Ersatz-elite can be described as conditional social group which entering the social arena with a special mission to meet their own needs. The dominance of ersatz-elites leads to a weakening of the mechanisms of formal and informal control, the volatility of estimation criteria, the habituation of social practices, which are the contrary to moral and ethical conventions, and, ultimately, to the infantile society. The author makes conclusion that radical social changes are only the prerequisites, on the background of which the primitivization of social attitudes and the fragmentation of axiological attestations have occurred. It means that anomie, being usually determined personally, is such state of society in which it is hard to provide the corrections.

Key words: axiological attestation, responsibility, privileges, infantile society, hegemony of discourse, ersatz-elite.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження аномії, зокрема виявлення механіки її соціального виробництва та психологічного змісту (що конструюється цими механізмами), продиктована тим, що нині, у ситуації докорінних суспільних трансформацій, відбуваються малопронозовані зміни соціальних якостей людини, у тому числі – структури її соціальних цінностей й мотивів, домагань і потреб. Ідеться про зміни найбільш нормативних основ соціального життя, громадянських та політичних настановлень, критеріїв і стандартів успіху тощо. Мало того, для України, буденність якої ускладнена, з одного боку – наслідками руйнації радянського устрою, з другого – труднощами адаптації до світових глобалізаційних процесів, криза нормативності загострюється через екстремальні події на сході країни. Воєнний конфлікт, що триває вже не один рік, провокує численні ризики виникнення різноманітних викривлень у політико-правовій сфері, у тому числі ризики формування негативних психологічних явищ, корекція яких вимагатиме від суспільства значних ресурсів (як людських, так і матеріальних). Мається, зокрема, на увазі негативне ставлення громадян до інститутів та суб’єктів влади, недовіра до них або надочікування громадян щодо влади, радикалізація поглядів, екстремізм, різні форми порушення правосвідомості (нігілізм, ідеалізм, дилетантизм), виникнення протокримінальних об’єднань тощо. Окрім того, у суспільстві, яке перебуває в стані

воєнного конфлікту, під ризик руйнації потрапляє єдність моральних орієнтирів, а саме: уявлення про “добре” і “погане”, “бажане” і “небажане”, “моральне” і “аморальне”, “справедливе” і “несправедливе” тощо. Аксиологічні атестації буденних дій стають гранично фрагментованими відповідно до дискурсів окремих ідентичностей (“групових інтересів”). Унаслідок такої фрагментації унеможливується функціонування спільно вживаних конструктів “солідарність”, “консолідація”, “єдність цілей”, “взаємна довіра”, що ускладнює встановлення миру й перешкоджає відновленню соціальної злагоди в повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні координати у вивченні аномії було закладено на початку ХХ ст., коли виникла потреба в науковій рефлексії кардинально змінюваного суспільства. Базою цих рефлексій, що насамперед зосереджувалися на соціальних причинах і наслідках трансформаційного (кризового) періоду функціонування суспільства, стали теорії Е. Дюркгайма, який першим увів у науковий ужиток цей термін; роботи М. Вебера, де було, власне, проблематизовано природу соціальної динаміки; дослідження П. Сорокіна, який пов’язував аномію з існуванням горизонтальної і вертикальної мобільностей. Трохи згодом Р. Мертон запропонував своє пояснення аномії, яку він тлумачив як дисбаланс елементів соціальної структури – соціально значущих цілей і легальних засобів їх досягнення.

У ХХІ ст. явище аномії привернуло до себе увагу дослідників уже на пострадянських теренах, що значно розширило коло досліджень новими чинниками аномійності. Так, С. Кара-Мурза пов’язує аномійний стан пострадянських суспільств із соціальним зламом, криміналізацією суспільства та “брехливістю еліт”, також маркуючи стан аномії як негативний [1]. Специфіка “пострадянської” аномійності полягає в тому, що докорінні зміни в усіх системах суспільства розпочалися гостро, бурхливо й одночасно внаслідок кардинального політико-ідеологічного зламу, який, зрозуміло, потяг за собою зміни економічні, технологічні, соціальні. Феномен “аморальної більшості” досить вичерпно описав, зокрема, Є. Головаха. Його сутність, зазначає він, “полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів». [...] показник поширеності аномійності й деморалізованості в перший же рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування” [2, с. 20].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Для всіх відомих теорій аномії можна віднайти спільний знаменник: основою соціальної інтеграції й солідарності будь-якого суспільства є стійкий каркас із цінностей і норм, руйнація якого спричинює аномію як соціальний

стан. Однак сам механізм руйнації цього каркасу досліджено, на наш погляд, недостатньо.

Метою статті є визначення особливостей соціальної механіки виробництва аномії, що продукує розкол аксіологічних атестацій та кризи нормативності в соціумі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тлумачення соціальної аномії як феномену, пов'язаного з докорінною зміною структурних конфігурацій основних інститутів суспільства в “складні для нього часи”, бере витоки з праць Е. Дюркгайма. (Принагідно зазначимо, що йдеться не лише про кризи, пов'язані з війнами або революціями, – аномія може виникати і в період “щасливої кризи”, тобто на тлі економічного і загального піднесення). “Оскільки змінюються відносини різних частин суспільства, остільки ідеї, що виражають ці відносини, не можуть залишатися непохитними” [3, с. 234]. Отже, саме зміна функціональних відносин між елементами соціальної структури призводить до зламу норм, на яких ці відносини (взаємодії) ґрунтувалися.

Різні теорії аномії, так чи інакше посилюючись на Е. Дюркгайма, пояснюють стан аномії передусім як результат того, що поділ праці “не виробляє” (або, точніше, перестає виробляти) солідарність, і через це сукупність правил, що встановилася між соціальними агентами, надалі не спроможна регламентувати відносини та організувати ефективну взаємодію. Суспільство розпадається і розколюється, а окремі його “уламки” ізолюються, утворюючи автономні “соціальні порядки”, що вступають у конфронтацію з наявними нормативними приписами “стабільного соціуму”.

Тому, на наш погляд, нагальним завданням при вивченні аномії є прояснення соціальної механіки виникнення відмінних один від одного “соціальних порядків”, що, своєю чергою, продукує різного рівня неузгодженості в ціннісно-нормативній основі суспільства, розширення сфери ненормативного регулювання та зміни соціокультурних орієнтирів і зразків діяльності. Релевантним щодо поставленого завдання нам видається дискурсивний підхід, який дає можливість інтерпретувати аномію як втрату енкратичними дискурсами гегемонії на вироблення нормативності та процес порушення встановлених конвенцій новими “соціальними порядками”.

Для побудови пояснювальної моделі соціальної механіки аномії ми скористалися тезою, що в “стабільному соціумі” функцію збереження конвенцій щодо норм, правил, обов'язків та відповідальностей виконує панівний дискурс. В ідеальному суспільстві це дискурс еліт, який беззаперечно виграв боротьбу за право визначати соціальність, зберігаючи суспільний порядок через відтворення ієрархії/дискримінації і того, “кому і що дозволено”, у такий спосіб, щоб забезпечувати дотримання найвищих стандартів духовного життя.

Прояснімо відтак, у якому сенсі ми використовуємо поняття “еліта”. “В ідеалі еліта – це група найкращих особистостей, яка повинна найкращим чином поліпшити світ, виправивши його недоліки за рахунок посилення його достоїнств. [...] І справді, значення еліти виявляється в її цінності. Перш за все, в наборі цінностей особистісних якостей конкретних суб’єктів еліти. Відповідь на це питання прямо залежить від того, кому еліта дарує благо, а кому завдає шкоди, з ким вона контактує конструктивно, а на кого здійснює деструктивний вплив” [4, с. 49]. Окреслюючи соціальну роль еліти, пошлемося також на К. Манхейма, який зазначав, що “еліта у сфері політики та організації здійснює інтеграцію численних вольових імпульсів. Еліта перешкоджає (у всякому разі, така її основна функція як інституту) дезінтеграції суспільства внаслідок неконтрольованих дій різних соціальних груп” [5, с. 313].

Отже, дискурс еліти – це система комунікативного впливу, яка відтворює максимально “високі” морально-етичні й гуманістичні зразки репрезентації пріоритетів, цінностей та мотивів діяльності спільноти. Основна соціальна місія дискурсу еліти – координація стратегічного курсу на інтеграцію суспільства, завдяки чому він повинен утримувати специфічні змісти, що забезпечуватимуть формулювання цілей суспільства, пріоритетів його розвитку, постановку загальних завдань тощо.

Згідно з теорією Р. Мертона, аномія є ефектом особливого структурного розладу соціуму, а саме: між цілями, намірами, інтересами особи (або групи), що постулюються культурою як бажані, і суспільно прийнятними способами досягнення цих – соціально схвалюваних – цілей [6]. У такому разі можна говорити, що панівний дискурс є комунікативним ефектом, який, власне, відтворює систему цілей/цінностей певної соціальності та супроводжує відтворення першою сукупності релевантних та прийнятних практик.

Соціальна механіка “норми”, отже, полягає в тому, що панівний дискурс контролює – за рахунок морально-етичної атестації та/або інституційного регулювання – по-перше, сам репертуар цілей, яких може прагнути особа, що належить до спільноти; по-друге – репертуар припустимих і необхідних способів досягнення цих цілей; по-третє, публічні арени, на яких функціонують наративи, що оприявнюють соціальний порядок. Соціальна механіка аномії може трактуватися в такому разі як програш панівним дискурсом боротьби за визначення одного з репертуарів: чи то цілей, чи то способів, унаслідок чого виникають, як зазначалося, автономні соціальні порядки.

Цей “програш”, на наш погляд, відбувається в процесі проходження п’яти фаз.

1. *Фаза стабільного соціуму*. Суспільство, існуючи у форматі держави, завжди являє собою сукупність відцентрових і доцентрових сил – енкратичних та акратичних дискурсів, які змагаються між собою

за перевизначення соціальної реальності. Соціальною місією енкратичних дискурсів (що в ідеальному випадку збігаються зі змістом дискурсів еліт) у стабільному соціумі є, як зазначалося, закріплення максимально “високих” морально-етичних й гуманістичних зразків репрезентації пріоритетів, цінностей та мотивів діяльності спільноти. Коли йдеться про державу, то це збереження цілісності території, інтегрованості й солідарності спільнот, національної гордості, ефективної діяльності соціальних інститутів тощо.

Агентами енкратичних дискурсів у пропонованій моделі є еліти: політичні, економічні, інтелектуальні, духовні тощо. Їхні дискурси завдяки текстуальним конструкціям на різноманітних публічних аренах слугують підтриманню та відтворенню системи фундаментальних цінностей “стабільного соціуму”, відповідних цілей, соціально прийнятних способів їх досягнення та реалізують свою соціальну місію, а саме: забезпечення політичної стабільності, технічного та економічного прогресу, духовного процвітання, громадянської солідарності тощо.

Підкреслимо, що гегемонія еліт на визначення соціального порядку (“дискурсивний контроль”) стосується кількох аспектів: а) визначення культурно значущих цілей/цінностей, досягнення яких, своєю чергою, забезпечує певний соціально-психологічний ресурс для особистості: її права, обов’язки, привілеї та відповідальність, а тому є бажаним для неї; б) сукупності соціально прийнятних (і схвалюваних) засобів реалізації цілей, по суті – усталених практик (ритуалів, традицій, алгоритмів дії тощо); в) публічних арен, на яких функціонують легітимувальні нарації, тобто оприлюднюються тексти, що підтримують “порядок”, а саме: відносини між цілями і засобами їх реалізації, правами, обов’язками, привілеями та відповідальністю спільнот. Скоординованість соціально бажаних цілей, прийнятних засобів їх досягнення та змісту публічних арен є, отже, ознакою стабільного соціуму, соціальні інститути якого функціонують ефективно та несуперечливо один щодо одного.

Проте, говорячи про соціальну механіку виробництва аномії, потрібно мати на увазі, що суспільство ніколи не буває “механічно однорідним”, а комунікативний простір суспільства завжди є простором множинності. (І, власне, постмодерні тлумачення соціальної плюральності, легітимації множинності, диверсифікації соціальних практик виявляються лише свого роду межовою версією цієї тези).

Іншими словами, світовий досвід революцій та заколотів є не що інше, як дискурсивна боротьба за визначення соціального порядку. У тому самому сенсі будь-яку економічну реформу можна представити як дискурсивну перемогу певної групи інтересів – байдуже, чи йтиметься про сучасний вестернізований світ, чи про Стародавній Китай. Спільним, на наш погляд, є те, що соціальний порядок встановлюється групою,

яка досягла гегемонії; відтепер вона визначає цілі й засоби їх досягнення, права й обов'язки, привілеї і відповідальність.

2. *Фаза компартменталізації панівного дискурсу.* Порушення соціального порядку і, відповідно, вироблення аномії розпочинається, на наш погляд, запуском механізму компартменталізації: у свідомості окремих членів спільноти відбувається роз'єднання змістів дискурсу на “цілі, права, привілеї” і “засоби досягнення, обов'язки, відповідальність” – з позитивною піднесеністю першої частини і “затмаренням” другої. Це означає, що виникає дискурсивний комплекс, у якому досягнення мети автоматично означає отримання прав і привілеїв, які до того ж набувають рельєфності. Цей комплекс надає особі підстави для самоідентифікації з елітами: адже саме привілеї в буденній свідомості є атрибутом еліти як соціальної групи.

Зазначимо, що цілі є найвищою мірою особистісно бажаними, проте малодосяжними (або складнодосяжними). І оскільки вони є доволі ригідним компонентом дискурсу, то особа, не маючи змоги ані досягти цих цілей соціально прийнятними засобами, ані знецінити цей суспільно значущий елемент, вдається до зміни практик, застосовуваних для їх досягнення: відбувається розщеплення засобів на звичні і нові (“тіньові”). Останнє не означає, що тіньова практика виявиться автоматично морально засуджуваною. Така практика може бути справді нелегітимною (вирішення “питання” через корупційні погодженості), але може формуватися як “морально” нейтральна, проте згодом призвести до знецінення пов'язаної з нею мети. (Наприклад, автоматична перевірка правопису в програмі Word призвела до падіння рівня орфографічної грамотності).

Отже, провокацією виникнення аномійних процесів є лише ті з нових тіньових практик, які спокушають соціум до адаптації з пониженням: менш “витратного” у психологічному сенсі способу життя, основною ознакою якого є перехід до спрощено-примітивізованих соціальних стандартів. Можемо стверджувати, що в основі аномії – схильність частини соціуму йти шляхом “адаптації з пониженням”, яку провокують окремі нові практики. Принагідно зазначимо, що їх поява істотною мірою пов'язана зі зміною поточних умов, що може бути викликано дією чинників будь-якого гатунку, тобто може йтися про технологічні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні та інші причини соціальних трансформацій. Тому соціологічні теорії, які пов'язують аномію з трансформаційними періодами життя суспільства, мають рацію в тому сенсі, що численна поява тіньових практик справді можлива в ситуаціях докорінних змін, проте вони – лише передумова, лише провокація аномії.

3. *Фаза конструювання ерзац-еліт.* Нові практики, що у своєму функціонуванні спроможні виробляти “адаптацію з пониженням”,

починають освоювати соціальний простір, тобто відбувається їх хабітуалізація. І тут можна спостерігати ще одне розщеплення: частина практик поступово “легітимізується” на публічних аренах завдяки конструюванню виправдовувальних наративів. Приміром, свого часу В. Янукович, обіймаючи посаду Президента України, намагався виправдати хронічний непотизм у центральних органах влади, який призвів до їх перетворення на “родинні підприємства” [7]. Інші практики, попри їх хабітуалізацію, залишаються неоприятливими на публічних аренах.

Легітимація згаданих практик, по-перше, дискредитує фундаментальні цінності дискурсу еліт (“Для чого вивчати правоєс, якщо Word усе поправить?”); по-друге, запускає процеси групової поляризації, призводячи до виникнення на базі цих практик нової спільноти, яка виходить на соціальну арену з наміром якомога швидше задовольнити власні потреби. Можемо говорити про виникнення умовної соціальної групи – ерзац-еліти. (Термін “ерзац-еліти” належить Л. Васильєвій: “З огляду на такі критерії, як характер настановлення, спрямованого на задоволення суто особистих інтересів, низька варіативність поведінки, пов’язана з побудовою обмеженої моделі світу, конформістський характер соціальної адаптації, – можна виділити тип людей, який ми назвали ерзац-елітою” [8, с. 9]).

Ерзац-еліта, яка є надзвичайно адаптивною (адже в її основі – “адаптація з пониженням”, що не потребує докладання якихось особистісних зусиль) і не обтяжена зазвичай високими моральними ідеалами, стає фактично умовною соціальною групою, яка, окрім того, значною частиною населення сприймається як референтна. Легкість досягнення мети стає звабливим інструментом, а тому знаходяться інші, хто наслідує й охоче переймає її практики. Адже в основі цих практик – послаблення напружності зменшення кількості необхідних зусиль. Тим більше, що з’являються легітимувальні кліше: “Усі так роблять”. Отже, за право встановлювати “порядок” і визначати соціальність змагаються відтепер два агенти: еліти й ерзац-еліти. І слід констатувати, що “позиційні” переваги належать останнім.

По-перше, завдяки високим соціальним статусам ерзац-еліта має високий символічний капітал, а тому спроможна справляти потужний вплив на масовий дискурс (зокрема, через численні форми інтертекстуальності: цитування, інтерв’ю, публікації в ЗМІ, участь у ток-шоу), транслюючи профанацію базових цінностей та хабітуалізацію практик, що викликають “адаптацію з пониженням”.

По-друге, ерзац-еліта, якщо вона змогла отримати владні ресурси, реалізує таку властивість, як внутрішньогрупова солідарність. Вона виявляється у формі “кругової поруки” – непомітної для зовнішнього спостерігача енергійної діяльності, мета якої – унеможливити “витікання” дефіцитних ресурсів (у тому числі й символічних) за межі вузького кола “обраних”.

По-третє, використання ерзац-елітою тіньових практик, які ніколи не оприявнюються, дає їй конкурентну перевагу в просуванні щаблями соціальних сходів, позаяк ці практики є “неенергоємними”. Згадаймо, наприклад, “примарне співавторство”, до якого вдаються деякі наукові керівники, вимагаючи, щоб їхнє прізвище стояло поряд із прізвищем справжнього автора. Це, звичайно, подовжує перелік їхніх публікацій, проте є практикою, яка виробляє пониження соціальних стандартів (знецінення авторства).

По-четверте, сумарна дія перших трьох особливостей призводить до того, що ерзац-еліти акумулюють зрештою і фінансовий капітал, що також підвищує привабливість демонстрованих ними зразків соціальної поведінки.

Важливо зауважити, що між елітами та ерзац-елітами немає чіткої дискурсивної межі, що зумовлює доволі специфічну механіку ідентифікацій та визнання ідентичностей. Ідеться про те, що дискурси обох агентів оперують однаковими конструктами, наголошуючи переважно на одних і тих самих цінностях. Приміром, ерзац-еліта може активно захищати новації та реформи, якщо вбачає у цьому можливість миттєвого і вигідного для себе результату, але може так само виступати за збереження чинного режиму функціонування, якщо це зберігає її пільги.

Що ж стосується самоідентифікацій, то, на наш погляд, ерзац-еліти є умовною соціальною групою з негативною валентністю самоідентифікації. Крім того, для неї характерна “асиметрична” ідентифікація, яку можна простежити принаймні у двох її виявах. По-перше, ерзац-еліти щиро вважають себе “обраними”, тобто намагаються ідентифікуватися (і позиціонувати себе) як еліти, тоді як справжні еліти відмовляють їм у прийнятті їхньої ідентичності та її визнанні. По-друге, ідентифікаційний бар’єр є проникиним лише в одному напрямі: “спокуса” застосування тіньових практик постає як механізм втрати елітою підстав для цієї самоідентифікації, проте рух у зворотному напрямі тут неможливий. Приміром, захист дисертації за “договірною системою” в жодному разі не дає членам спеціалізованої ради відчуття виконання ними місії інтелектуальних еліт.

Проте поволі навколо пропагованих ерзац-елітами практик формуються й виходять на публічні арени виправдовувальні наративи, залучаючи до атак на фундаментальні цінності енкратичного елітарного дискурсу все більшу кількість членів спільноти. Можна стверджувати, що з цього моменту “латентна” аномія перетворюється на гостру маніфестацію: на публічних аренах з’являються тексти, лейтмотивом яких може бути формула: “часи змінилися, усе не так, як раніше”. Говорячи про латентну аномію, ми маємо на увазі, що навіть у благополучному, стабільному суспільстві завжди є ареали аномії, необхідні для підтримки життєздатності системи – фронда, опозиція, а також певний відсоток андеркласу. Ці спільноти заперечують наявну систему пріоритетів,

цінностей і норм, натомість намагаються застосовувати практики, що відповідають їхнім певним (партикулярним) цінностям.

4. *Фаза іррадіації*. Еліти, які досі намагалися відтворювати максимально високі стандарти життя суспільства у всіх його сферах, поступово втрачають контроль над визначенням соціальності, їхні голоси “розчиняються” в комунікативному просторі внаслідок появи численних ерзац-еліт. Відтепер дискурсивна гегемонія не належить елітам: відбулося множення і систем фундаментальних цінностей, і прийнятного репертуару засобів досягання цілей, і публічних арен, на яких функціонують конструювальні нараці та інші текстуальні конструкції.

Варто пам'ятати, що ерзац-еліти за рахунок застосування і оприявнених, і тіньових практик отримують конкурентні переваги у боротьбі за соціальні ресурси, а отже, вони починають конструювати власні соціальні порядки, один із яких згодом почне визначати стратегію існування суспільства. Відтепер суспільство перебуває в стані аномії, що виявляється в дезінтеграції інститутів, у їхній неспроможності повноцінно та ефективно виконувати свої функції, в ослабленні механізмів формального і неформального контролю, у нестійкості критеріїв оцінок, у легітимації соціальних практик, які суперечать морально-етичним конвенціям. І, що важливо, поки еліти та ерзац-еліти ведуть дискурсивну боротьбу, суспільство розколюється на дві частини, одна з яких сумує за втраченим соціальним порядком, друга ж вважає, що розпочалися ресурсні зміни на краще.

5. *Фаза інфантильного соціуму*. Розщеплення суспільства й втрата єдності аксіологічних атестацій, а також супутні психологічні стани (депресія, цинічні настрої, песимізм, звуження перспектив, завчена безпорадність тощо) доволі детально висвітлювалися в дотичних соціологічних та соціально-психологічних дослідженнях. Проте, на наш погляд, можна говорити про такий соціально-психологічний наслідок тривалої гострої аномії, як виробництво інфантильного соціуму. Отже, остання фаза аномії – “... час, коли суспільство втратило здатність організовувати за допомогою старих методів буття інфантильних людей, але не сформувало методи, адекватні новій ситуації, викликаній різними натуро- і соціоплагеними факторами. Це час, коли верхи не можуть управляти по-старому, а більшість не може жити по-іншому, без організації її буття ззовні” [9, с. 50].

Що ж до психологічних особливостей осіб, що утворюють інфантильний соціум, то, на наш погляд, більшості його членів притаманні:

– настановлення “жити за рахунок соціальних турбот держави” і нездатність/небажання формувати гарантії свого добробуту власними зусиллями;

– постійне звуження поля соціального інтересу аж до повної односторонності;

- домінування егоїстичних/егоцентричних настановлень;
- знецінення “мук совісті”, послаблення регулювальних функцій моральної свідомості;
- небажання брати на себе відповідальність за суспільство (країну в цілому), що виявляється в появі наративів, де спільнота постає як жертва (історії загалом, необачних/нераціональних дій політичних попередників тощо) і тягар відповідальності перекладається на інших;
- спрямованість на сьогодення (бажання отримати миттєвий результат, зиск, прибуток тощо), унаслідок чого зростає ризик прийняття рішень, які потім можуть стати політичною/економічною/соціальною катастрофою для наступних поколінь;
- спрямованість на матеріальне споживання, нехай навіть найнижчого рівня;
- культурна невимогливість і готовність спожити будь-який культурний кіч як естетичний продукт;
- сенситивність до маніпулятивних впливів.

Такий стан соціуму, на наш погляд, є результатом тривалого морального виснаження його членів, позаяк боротьба еліт та ерзац-еліт за право встановлювати соціальний порядок розгортається на публічних аренах й проблематизує для інших верств населення повсякденність необхідністю постійних моральних виборів. Водночас інфантильний соціум є комплементарним щодо згаданої дискурсивної боротьби, адже він зможе без опору прийняти будь-якого переможця, а отже, прийняти новий соціальний порядок і встановлення нового “стабільного соціуму”.

Висновки. Пояснювальна спроможність представленої моделі соціальної механіки виробництва аномії, на наш погляд, полягає в перенесенні акценту із суспільства на особистість. Згідно з цією моделлю, суспільство впадає у стан аномії тоді, коли в ситуаціях соціальних змін, що продукують нові практики досягання цілей, певна частина населення обирає для себе як прийнятні ті з них, що зрештою провокують адаптацію з пониженням, тобто спосіб життя, основною ознакою якого є спрощено-примітивізовані соціальні стандарти. Компартменталізація, як було показано, стає відправною точкою цієї механіки. Проте, як одне із когнітивних викривлень, вона є загальною властивістю соціально детермінованого мислення. Іншими словами, неможливо уникнути ризиків “відгородження” прав і привілеїв від обов’язків та відповідальності.

Окрім того, слід наголосити, що в основі розвитку аномії лежить спокуса – спокуса витратити якомога менше, а отримувати якомога більше. Це, по суті, фундаментальний принцип функціонування всіх відомих систем. Якщо витрати перевищують прибутки, система перестає існувати. Протистояння цьому принципу завжди вимагає значних витрат. Тому ті дії, які можуть забезпечити суспільство від аномії, тобто зберегти “стабільний соціум”, мають високу собівартість і в переносному, і в

прямому сенсі, і ця вартість зростатиме від етапу до етапу. Так, на фазі стабільного соціуму основним інструментом підтримання соціального порядку є постійне відтворення панівного дискурсу на публічних аренах. На наступній фазі – що означає появу центроїдів можливих інших соціальних порядків – уже потрібна активна протидія механізму компартименталізації, тобто потрібна дискурсивна підтримка зв'язку “мета/засіб”. Інструментально це може мати вигляд оприлюднення й рециркуляції на публічних аренах наративів, де увиразнюється потрібна форма зв'язку “мета/засіб”. (Приміром, свого часу наратив про Павлика Морозова закріплював зв'язок між відданістю революційній боротьбі і способом доводити цю відданість). На фазі конструювання ерзац-еліт собівартість збереження соціального порядку зростає, оскільки потрібно вдаватися до організованих і системних дискурсивних атак знецінення, а саме: потрібні нарації, які б знецінювали інший “соціальний порядок”, пропонований ерзац-елітами, рельєфно показували його небезпечність, неетичність тощо. (Як ілюстрацію можна навести кампанії боротьби зі “стилягами” або “вещизмом” у Радянському Союзі). Принагідно зазначимо, що вартість таких дій зростає, тоді як їхня ефективність падає, оскільки ерзац-еліти вже стають референтною групою для значної кількості членів спільноти. На фазі іррадіації соціальний порядок еліти намагаються зберегти за допомогою застосування різного роду суспільних санкцій, створення різноманітних “комісій для боротьби з...”, проте їх ефективність є ще нижчою. І, нарешті, фаза інфантильного соціуму означає, що точку повернення пройдено, панівний дискурс стабільного соціуму втратив своє домінування, відтепер закріплюються нові соціальні порядки, а для частини населення вони є “кінцем історії” (Ф. Фукуяма), “кінцем знайомого світу” (І. Валлерстайн) і переживаються як “культурна травма” (П. Штомпка).

Насамкінець зазначимо, що “подолання аномії”, під яким часто розуміється відновлення єдності аксіологічних атестацій (а отже, однаковості щодо змістів моральних регуляторів суспільного життя), може означати або повернення колишнього, або встановлення нового соціального порядку. Проте аналіз соціальних змін, які відбувалися в різних країнах у різні часи, дає підстави стверджувати, що проходження суспільством фази конструювання ерзац-еліт означає, по суті, перемогу нового порядку – з новим визначенням цілей, засобів, прав, обов'язків, привілеїв та відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кара-Мурза, С. Г. (2013). *Аномия в России: причины и проявления*. Москва: Научный эксперт.
2. Головаха, Е. И. (2002). Феномен “аморального большинства” в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального

- поведення в Україні. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 6 (62), 20–22.
3. Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд*. Москва: Мысль.
 4. Карабущенко, П. Л. (2016). Элита как ценность: смысл избранности. *Ценности и смысл*, 1(41), 48–62.
 5. Манхейм, К. (1994). Человек и общество в эпоху преобразования. В К. Манхейм, *Диагноз нашего времени* (с. 412–571). Москва: Юрист.
 6. Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ.
 7. Сахань, О. М. (2016). Непотизм як деструктивна складова сучасної політичної культури України. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*, 2(29), 286–293.
 8. Васильева, Л. Н. (2014). *Элитологическая онтология*. Москва: МГУ.
 9. Олейников, Ю. В. (2012). Судьба инфантильного социума. *История и современность*, 2(16), 47–74.

References

1. Kara-Murza, S. G. (2013). *Anomiya v Rossii: prichiny i proyavleniya* [Anomia in Russia: causes and manifestations]. Moscow: Nauchnyy ekspert Publ. (rus).
2. Golovakha, Ye. I. (2002). Fenomen “amoralnogo bolshinstva” v postsovetском obshchestve: transformatsiya massovykh predstavleniy o normakh sotsialnogo povedeniya v Ukraine [The phenomenon of the “immoral majority” in the post-Soviet society: the transformation of mass views about norms of social behavior in Ukraine]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskiye i sotsialnyye peremeny* [Monitoring of public opinion: economic and social changes], 6 (62), 20–22 (rus).
3. Durkheim, E. (1994). *Samoubiystvo: Sotsiologicheskiy etyud* [Suicide: Sociological Study]. Moscow: Mysl Publ. (rus).
4. Karabushchenko, P. L. (2016). Elita kak tsennost: smysl izbrannosti [Elite as a value: the sense of chosenness]. *Tsennosti i smysl* [Values and Meaning], 1(41), 48–62 (rus).
5. Mannheim, K. (1994). Chelovek i obshchestvo v epokhu preobrazovaniya [Man and society in the era of transformation]. *Diagnoz nashego vremeni* [Diagnosis of our Time] (pp. 412–571). Moscow: Yurist Publ. (rus).
6. Merton, R. (2006). *Sotsialnaya teoriya i sotsialnaya struktura* [Social theory and social structure]. Moscow: AST Publ. (rus).
7. Sakhany, O. M. (2016). Nepotyizm yak destruktivna skladova suchasnoyi politychnoy kultury Ukrainy [Nepotism as a destructive part of the modern political culture of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”* [Bulletin of the Yaroslav Mudryi Law University], 2(29), 286–293 (ukr).
8. Vasilyeva, L. N. (2014). *Elitologicheskaya ontologiya* [Elitological ontology]. Moscow (rus).
9. Oleynikov Yu. V. (2012). Sudba infantilnogo sotsiuma [The fate of the infantile society]. *Istoriya i sovremennost* [History and Modernity], 2(16), 47–74 (rus).